

I. Dünya Savaşı Sırasında Rusya'nın Himayesinde Ermeni Mezâlimine İki Örnek: Tercan ve Terme

Cemal Sezer*

Özet

Ermeniler, Osmanlı Devleti'ne karşı savaşmak için oluşturdukları gönüllü birliklerle I. Dünya Savaşı'nda Anadolu'nun birçok yerinde isyanlar çıkararak İtilaf Devletlerine yardım etmişlerdir. Ermeniler, hem bu isyanlar sırasında hem de Rus işgali altında olan yerlerde Müslüman halka mezâlimde bulunmuşlardır. Ermeni mezâlimi; Erzurum vilayetinin Tercan ve Canik sancağının Terme kazarlarında da görülmüştür. Osmanlı Devleti, Rusların Mart 1916'da gerçekleştirdiği Tercan işgalini 31 Mayıs'ta sona erdirmiş ve 23 Temmuz 1916 tarihine kadar kısa bir süre de olsa Tercan'a tamamen hâkim olmuştur. Osmanlı hükümet yetkilileri bu zaman zarfında Rus himayesinde yapılan Ermeni mezâliminin boyutunu görmek için iki kişiden oluşan bir komisyon görevlendirmiştir. Olayları bizzat yaşayanlardan dinleyen ya da görgü tanıklarının ifadelerini not alan Komisyon, yaşanan mezâlimi gözler önüne sermiştir. Tercan'dan başka Rus donanmasının 2 Kasım 1916 tarihinde iki saatlik bombardımanı sırasında donanmadan karaya çıkarılan iki yüz kişilik bir Ermeni çetesi tarafından Terme'de de bir mezâlim gerçekleştirilmiştir. Burada yerli halka kısa süreli de

olsa gerçekleşen saldırı yöre halkı üzerinde maddi ve manevi açıdan derin izler bırakmıştır.

Anabtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Rusya, Ermeniler, Mezâlim, Tercan, Terme.

Giriş

Ermeni komiteleri¹ yıllarca izledikleri, Osmanlı Devleti'nden ayrılıp bağımsızlıklarına ulaşacakları yönündeki politikalarının I. Dünya Savaşı ile gerçekleşeceğini düşünmüşler ve bu fırsatın kaçırılmaması için Osmanlı Devleti'ne karşı mücadele etme yolunu seçmişlerdir. Bunun için iki yol haritası belirlemişlerdir. İlk olarak, eğer Ruslar Osmanlı ordularını geriletmeyi başarır, Ermeni komiteleri de boş durmayacak her taraftan saldırıya geçecek ve Osmanlı Devleti'ni zor durumda bırakacaktır. Şöyle ki; resmi daireler bombalanacak ve özellikle ordunun yiyecek, giyecek, silah gibi lojistik destek sağlayan stratejik yerlerine saldırılar düzenlenecektir. Fakat Osmanlı ordusu ilerler, Ruslar çekilirse o zaman da ikinci yol işleme konacaktır, yani Osmanlı ordusundaki Ermeni askerler kaçarak çeteler kuracak ve Ruslara katılacaktır².

(*) Yrd. Doç. Dr., Abant İzzet Baysal Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Gölköy Kampüsü BOLU. sezer_c@ibu.edu.tr

- (1) 1860 yılından itibaren teşkilatlanmaya başlayan Ermeniler ilk olarak Hayrsever Cemiyeti'ni kurmuşlar, 1870-1880 yılları arasında örgütlenmelerini geliştirerek cemiyet sayısını arttırmışlardır. Araratlı, Okul Sevenler, Kilikya bunlardan bazılarıdır. İhtilal gerçekleştirmek amacıyla ortaya çıkan ilk parti ise Van'da öğretmen olan ve Ermeni gençlerini ihtilal yapmaları için teşvik eden Mıgırdıç Portakalyan'ın başında bulunduğu Armenekan'dır. Bunların dışında Ermeni komiteleri içerisinde en önde gelenleri Hınçak ve Taşnaksutyun komiteleridir. Hınçak Komitesi, 1887'de İsviçre'de; Taşnaksutyun 1890 yılında Kafkasya'da faaliyete geçmiştir. Hınçak Komitesi'nin hedefi; Osmanlı, Rus ve İran bölgesini kapsayan bağımsız bir Ermenistan kurmak; Taşnaksutyun Komitesi'nin ise Osmanlı Devleti'nin sınırları dışında yetiştirdiği Ermeni çetelerini ülkeye sokarak ve Osmanlı Devleti'ndeki Ermenileri silahlendirerek isyanlar çıkarmak; nihayetinde Ermenilere bağımsızlığını kazandırmaktır. Bkz. Esat Uras, *Tarichte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1987, s.421-443; Kâmuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, İstanbul 2005, s.186-194; Ergünöz Akçora, "Ermeni Sorunu ve Türklere Yaptıkları Katliamlarda Ermeni Komitelerinin Yeri", *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı II*, Sayı: 38, Ankara 2001, s.756-759.
- (2) Talat Paşa, *Hatıralarım ve Müdafaaım*, Yay. Haz. Atatürk'ün Bütün Eserleri Çalışma Grubu, İstanbul 2006, s.66. Rusya'nın yanında gönüllü veya düzenli olarak 200.000 Ermeni cephelede görev yapmıştır. Bkz. *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, Haz. Hikmet Özdemir ve Diğerleri, Ankara 2010, s.57. Yalnız Osmanlı ordusu içerisinde görev yapan Ermenilerin de olduğunu belirtmemiz gerekir. Örneğin yabancı dil bilen Ermeniler orduda tercüman olarak görev almışlardır. Bkz. *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, Cilt: II, Yay. Haz. Ahmet Tetik, Ankara 2005, s.65-72.

Ruslar da Osmanlı topraklarında tarihi amaçlarını gerçekleştirmek için bu fırsatı değerlendirmiş, Ermenilere birtakım vaatlerde bulunarak onları kendi yanına çekmişlerdir³. I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Rusya, Ermenileri de kullanarak Osmanlı Devleti'ne saldırılar düzenlemiş, işgal edilmiş olan yerlerin Ermeniler tarafından tahrip ve yağma edilmesine göz yummuştur⁴. Ayrıca buralarda asayiş Ermeni kuvvetleriyle sağlama yoluna giderek Ermenilerin Müslümanlara karşı yapacakları mezâlime olanak sağlamıştır⁵. Ermenilerin özellikle Doğu Anadolu'da çıkardıkları isyanlar Rusların ilerlemesine önemli katkılar sağlamıştır. Ermenilerin gerçekleştirdikleri ayaklanmalardan dolayı Osmanlı Devleti, askerlerinin bir kısmını bu isyanlarla mücadele etmesi için görevlendirmiştir. Böylece cephe savaşması gereken askerler, cephenin gerisinde görev yapmak zorunda kalmıştır. Yani Ermeniler bir taraftan Osmanlı karşısında savaşarak, diğer taraftan Osmanlı askerlerini asıl savaşması gereken cephelerden uzaklaştırarak Osmanlı Devleti'ne zarar vermişlerdir⁶. Bu durum İtilaf Devletlerinin özellikle Rusya'nın işine gelmiştir. Mesela, Ermenilerin Ruslara sağladığı destek öyle bir boyuta ulaşmıştır ki, Van şehrinin işgal edilmesi, burada Müslüman mezâliminin gerçekleşmesi ve şehrin Ruslara teslimi Ermeniler tarafından sağlanmıştır. Rus Çarı ve Rus Hâriciye Nâzırı Sazanof, Ermenilere Van işgalindeki yardımlarından dolayı teşekkürlerini sunmuşlardır⁷.

Bu çalışmada; I. Dünya Savaşı sırasında Rusların destek ve kışkırtmalarıyla isyan çıkaran Ermenilerin Müslümanlar üzerinde gerçekleştirdikleri mezâlime, Rusların Osmanlı Devleti'yle karşılaştıkları iki bölgeden (Doğu Anadolu ve Karadeniz) örnekler verilmiştir.

Tercan'da Ermeni Mezâlimi

Ermenilerin Rus himayesinde mezâlim yaptıkları yerlerden birisi Erzurum'un Ter-

can kazasıdır. Rus işgaline uğrayan bu bölge, daha sonra Tercan tamamen, Kığı ise kısmen olmak üzere Osmanlı askerleri tarafından Ruslardan geri alınmıştır⁸. Perişan bir halde kaçmak zorunda kalan Ruslar, bu çekilme sırasında 500'den fazla asker kaybetmiş, aralarında pek çok buğday, eşya ve mühimmat bırakmışlardır. Buna karşılık, Osmanlı askerleri Tercan'a girdiklerinde enkazla karşı karşıya karşılaşmışlardır. Öyle ki, kazanın merkezi harabeye dönmüş, çevresindeki köyler ise yaşanmayacak duruma gelmiştir⁹.

- (3) Rusya'nın Balkanlarda uyguladığı Panslavizm politikası dışında bir diğer politikası Doğu ve Güney Doğu Anadolu toprakları üzerindeki Ermenileri ilgilendiriyordu. Kafkasya-İskenderun Körfezi hatından denizlere açılmayı düşünen Rusya, bölgeye hâkim olmak istiyordu. Belirtilen bölgeyi kapsayan bağımsız bir Ermenistan, Rusya'nın çıkarlarına uygun düşmüyordu. Çünkü böyle bir durumda Rusya içerisindeki Ermeniler de ayaklanabilir ve Ruslardan ayrılabilir. Bu nedenle Rusya, Ermenilerin bağımsız bir devlet kurmalarının karşısındaydı. Fakat Ermeniler, Osmanlı Devleti'ndeki hedeflere ulaşmada önemli bir araçtı ve onların destekleniyor izlenimi verilmesi gerekiyordu. Bkz. Akçora, "Ermeni Sorunu...", s.752. Rus Çarı II. Nikola; Rusların Doğu Anadolu'da ele geçirmiş olduğu yerlere Kafkaslara göç edip, tekrar geri dönen Ermenilerin yerleştiklerini görünce, buralardan ayrılmasını içeren bir emirname yayınlamıştır. Ayrıca bu emirnameye göre; buralarda Rus ve Rus Kazakları dışında hiçbir topluluğun iskân edilmesine izin verilmeyecekti. Bkz. Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi 1914-1918 Genel Savaş*, Cilt: III/III, Ankara 1991, s.67-68.
- (4) Bu politika Ermeni komiteleri tarafından benimsenmiştir. Çünkü devlet kurmak istedikleri bölgelerde nüfus olarak Müslümanlardan fazla olmaları gerekiyordu. Öyle ki Ermenilerin Osmanlı Devleti'nde diğer yerlere göre en yoğun yaşadıkları Vilayet-i Sittede (Erzurum, Van, Bitlis, Sivas, Diyarbakır, Elazığ) nüfusları ancak % 19'a yaklaşıyordu. Bu nedenle Müslümanları devlet kuracakları alanlardan bir şekilde çıkartmalıydılar. İşte gerçekleştirilen mezâlim ile amaçlanan Müslüman nüfusu azaltmaktı. Bkz. Yusuf Halaçoğlu, *Sürgünden Soykırımına Ermeni İddiaları*, İstanbul 2007, s.27-28.
- (5) Bir Osmanlı Ataşesi, Rus işgali altında bulunan Müslümanların durumunu Balkan Savaşlarındaki Rumeli Müslümanlarının yaşadıklarına benzetmiştir. Her ikisinde de Müslümanların ekinleri yakılmış, eşyaları, hayvanları yağma edilmiş, kadın ve kızlar tecavüze uğramış, erkekler, kadınlar, çocuklar katledilmiştir. Bkz. BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), HR.SYS., nr.2363/3. Anadolu'da Ermenilerin gerçekleştirdikleri mezâlimi Balkanlarda Yunanlılar, Bulgarlar, Sırlar ve Karadağlılar yapmıştır. Bkz. H. Yıldırım Ağanoglu, *Osmanlı'dan Cumburiyet'e Balkanlar'ın Makûs Talibi Göç*, İstanbul 2001, s.62-95; Ahmet Halaçoğlu, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912-1913)*, Ankara 1995, s.31-45.
- (6) Justin McCarthy, Ölümler ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarına Karşı Yürütülen Ulus Olarak Temizleme İşlemi 1821-1922, Çev. Bilge Umar, İstanbul 1998, s.216; Cemal Paşa, *Hatıralar*, Tamamlayan ve Tertipleyen: Behçet Cemal, (Basım Yeri Yok) 1959, s.364-365.
- (7) Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tebciri*, İstanbul 2007, s.56-57.
- (8) Rusya, 11 Ocak 1916 tarihinde Doğu'dan başlattığı saldırı sonucunda 16 Şubat'ta Erzurum'u, daha sonra ilerlemesini sürdürerek mart ayında Tercan'ı işgal etmiştir. Yalnız Osmanlı ordusu karşı saldırıya geçerek, 31 Mayıs'ta Tercan'ı Ruslardan geri almasına rağmen 23 Temmuz 1916 tarihinde Tercan yeniden Rus işgaline uğramıştır. Rusya, 18 Aralık 1917'de Osmanlı Devleti ile imzaladığı Erzincan Antlaşması'ndan sonra Tercan üzerindeki işgalini sona erdirecektir. Bkz. Bayur, *Türk İnkılabı...*, Cilt: III/III, s.63,65; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi 1914-1918 Genel Savaş*, Cilt: III/IV, Ankara 1991, s.95; *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezâlimi 1906-1918*, Cilt: I, Ankara 1995, s.266.
- (9) BOA, HR.SYS., nr.2363/3.

Osmanlı Devleti, Tercan ve çevresine hâkim olduktan sonra, Ermenilerin yaptıkları mezâlimin boyutunu görmek için, Vilayet Hukuk Müşaviri Kemal Bey ile İlica Nahiyesi Müdürü Şükrü Bey'den meydana gelen bir komisyon kurmuş ve bu komisyon, 6-14 Haziran 1916 tarihleri arasında mezâlime uğrayan yerleri gezerek soruşturmayı yürütmüştür. Soruşturma yapılan yerler ve edinilen bilgiler şöyledir¹⁰:

Kurukol Köyü

Komisyon heyeti, 6 Haziran 1916 tarihinde köye geldiğinde, Müslümanların Ermeni saldırılarından kaçıp çevredeki köylere göç etmelerinden dolayı köyde hiç kimseyi bulamamıştır. Bu incelemeler sırasında, sadece 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı nedeniyle Mezgik köyüne göç eden 65-70 yaşlarında Kına Mehmet Efendi adında bir muhâcirin ailesiyle Kurukol köyüne geldiğini görmüş ve ona Mezgik köyünün durumunu sormuşlardır. Mezgik köyü Ruslardan geri alınmasına rağmen Kına Mehmet Efendi; köye dönmeyeceğini, Sivas'a doğru gideceğini belirtmiştir. Bunun nedeni olarak, köy sınırda olduğundan yeniden işgal edilerek Ermeni ve Kazak Ruslarının saldırılarına uğrayabileceği ihtimalini göstermiştir.

Kurukol köyüne gelip bilgi almak isteyen Komisyon heyeti, burada kimseyi bulamamış ama Kına Mehmet Efendi'nin tanıklığında Mezgik köyünden haberler almıştır. Onun belirttiklerine göre; Ermeniler, mallarını yağma etmiş, kadın ve kızlar ise ancak bacalarda ya da zahire kuyularında gizlenerek tecavüzden kurtulmuşlardır. Ermeniler, kadın ve kızları bulamayınca erkekleri katletmişlerdir. İsmail adındaki kardeşi kurşunla kafatası parçalanarak, Kürt Ahmet adında bir ihtiyar süngüyle göbeği deşilerek, Kürt Ahmet'in on beş yaşlarındaki oğlu ise kılıçla kafası kesilerek öldürülmüştür.

Terpüsek Köyü

Komisyon heyetinin bir sonraki durağı Terpesük köyü olmuştur. Tanıkların verdikleri bilgiye göre; yine mallar yağma edilmiş, genç erkekler öldürülmüş, kadınlar da tecavüze uğramıştır. Bunları gerçekleştirenler Ruslar, Kazak Rusları ve yerli Ermenilerdir. Mal varlığı olan kadınlar ise tecavüze uğramamak için bütün mal varlıklarını vermişlerdir. Mesela, zamanında Tercan kadılığında bulunmuş olan merhûm Halit Efendi'nin haremî, elli yaşlarındaki Ayşe Hanım, tecavüze uğramaktan toplam 260 lirayı bulan değerli eşyasını ve parasını vererek kurtulabilmiştir¹¹. Fakat bu durum bütün kadınlar için geçerli olmamıştır. Örneğin Suna Hatun adında bir kadın, Ermeni ve Rus Kazaklarına 35 lira vermesine rağmen hem dayaktan hem de tecavüzden kurtulamamıştır.

Seygi Köyü

Komisyon heyeti Terpüsek köyünden ayrılarak aynı tarihte saat dokuz buçukta Seygi köyüne gelmiştir. Seygi köyü de harabe halindeydi. Kırk haneli köyden ancak on ikisi ayakta kalmıştı. İki aylık düşman işgali sırasında köylülerin zahireleri, hayvanları, paraları, eşyaları gibi değerli olanları varsa alınmıştı. Çalışabilecek olanlar toplanarak Erzurum'a götürülmüştü. Buradaki Rus komutan Kazanlı olduğu için tecavüz olayları önceki köylere göre daha az olmuşsa da tecavüzlerin önüne geçilememiştir. Tecavüz sırasında direnen yirmi beş yaşında bir kadın bombayla imha edilmiştir. Bir Ermeni kadını

(10) *Arşiv Belgelerine Göre...*, s.267-289; *Ermeni Komitelerinin Amaçları ve Eylemleri (Meşrutiyet'in İlanından Önce ve Soma)*, Yay. Haz. Ahmet Tetik ve Diğerleri, Ankara 2008, s.216-220; Mehmed Hocaoglu, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezâlimi ve Ermeniler*, İstanbul 1976, s.737-741; *Ermeni ve Rus Mezâlimi (1914-1916) (Tanık İfadeleri)*, Yay. Haz. Erdal İlter, Ankara 1999, s.111-120. Ayrıca bir Rus subayının tanıklığında Ermenilerin Erzurum ve çevresinde gerçekleştirmiş oldukları mezâlimle ilgili bkz. Yarbay [Lt.Col.] Tverdohlebov, *Gördüklerim Yaşadıklarım (Erzurum 1917-1918)*, Yay. Haz. Ahmet Tetik, Ankara 2007. Yine başka bir örnek olarak Rus subayı A. Nikolay Aleksandroviç Diaseldzi'nin ifadeleri verilebilir. Mülâzım rütbesindeki Nikolay'ın Ermeniler hakkındaki düşünceleri hiç olumlu değildir. Geniş bilgi için bkz. BOA, HR.SYS., nr.2364/3; *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1907-1921)*, Cilt: III, Ankara 2006, s.160-166.

(11) Eski Tercan kadısının ailesine Nalband Kirkor'un başında bulunduğu çete saldırmıştır. Bkz. BOA, HR.SYS., nr.2363/3.

kendi rızasıyla eş yapan ve çocukları olan Pavilli Hıfzı, ailesinin gözleri önünde Ermeniler tarafından süngü ile gözleri çıkarılarak parçalara ayrılmıştır.

Göktaş Köyü

Saat on birde Göktaş köyüne varan heyet, tanıkların ifadelerini almaya başlamıştır. Buradaki ifadelere göre, düşman kuvvetleri köydeki hayvanların bir kısmını kendilerine ayırmış; diğerlerini Erzurum'a göndermiştir. Köydeki yirmi yedi hane tamamen yıkılmış, kalanlar ise yakılmıştır. Evlerde olan yiyecekler de toplanmıştır. Tecavüzler burada da yaşanmıştır. Öyle ki sekiz dokuz yaşlarındakiler bile tecavüze uğramıştır. Mail'in gelini Hediye Hanıma mevzilerde haftalarca tecavüz edilmiştir. Ermeniler köyün camisinin minberini yıkarak, burayı ahıra dönüştürmüşlerdir¹². Köydekiler, kendilerine saldıran Ermenileri tanımışlardır. Mesela bunlar içerisinde Antranik Paşa olarak bilinen Kötürlü Alekan oğlu Antranik de bulunmaktadır.

Alirik Köyü

Heyet, 7 Haziran 1916 tarihinde saat dörtte köye gelmiştir. Tanıklar başlarından geçenleri ağlayarak anlatmışlardır. Köyde zahire, hayvan ve eşya olarak neler varsa hepsi ellerinden alınmıştır. Tecavüze uğrayanların yaşı yediye kadar düşmüştür. Tanıkların ifadeleri arasında katledilen kişilerin nasıl öldürüldüğü yer almıştır. Örneğin Ali oğlu Süleyman kılıçla, altmış yaşında Küçük Ömer oğlu Süleyman ayaklar altında çiğnenerek öldürülmüştür.

Parsinik Köyü

Heyet, Parsinik köyüne saat sekiz buçukta varmıştır. Buradaki Rus işgali üç aya yakın sürmüştür. Bu süre içerisinde köy ahalisi Ermeni ve Rus Kazaklarının mezâliminden kurtulamamıştır. Köyde yaşayanların hayvanları, zahireleri, paraları ellerinden alınmış;

kadın ve kızlarına tecavüz edilmiştir. Musa oğlu Fehim adında bir ihtiyar, heyetin yanına giderek Ermenilerin yaptığı bıçak yaralarını göstermiştir.

Kızılca Köyü

Parsinik köyünden sırasıyla Çikerkim¹³, Kuzviran köylerine giden heyet, 8 Haziran 1916'da Kızılca köyüne gelmiştir. Burası düşmanın süvari alayına baktığı için köylüye ait arpa, ot, saman ve bazı hayvanlar ellerinden alınmış, fakat diğer yerlerde görülen yakma, yıkma, tecavüz gibi olaylar yaşanmamıştır. Hatta bir iki kişi hariç yardıma muhtaç kimse bulunmamıştır. Yapılan soruşturma ile köylünün elinde gaz, şeker, sabun gibi eşyalarla silahların olduğu ortaya çıkmıştır. Ellerindeki silahların bir kısmını, idarenin gözetiminden kurtulmak için orduya verdikleri heyet tarafından belirlenmiştir. Heyetin diğer köylerde yaşanan mezâlimin burada niçin görülmediği sorusuna, Kızılca köylülerinin cevabı; ihtiyaçlarını karşıladıkları süvari alayının komutanı olan Alman'ın kötü olaylara izin vermediği şeklinde olmuştur.

Mamahatûn Kasabası

Kızılca köyünden çıkan heyet; İladı, Kursan, Pelegöz, Sos, Bıyıkviran, Yaylacık köyleri ile Çınar ve Zarıfbey komunda¹⁴ incelemelerde bulunmuştur¹⁵. Daha sonra 10 Haziran 1916 tarihinde Tercan'ın merkez kasabası Mamahatun'a gelmişlerdir. Kasaba, Rus komutanlarının gözleri önünde zarar görmüştür. Kasabadaki iki yüz seksen

(12) Camilerin ahıra çevrilmesi Rus işgali altında acı çeken Müslümanları çok üzmüştür. Bkz. Ahmet Refik, *Kafkas Yollarında İki Komite İki Kitâb*, Yay. Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, İstanbul 1998, s.186.

(13) Köylüler burayı terk ettiği için Çikerkim'e varıldığında köyün tamamen boş olduğu görülmüştür. Aynı zamanda Mezgik köyü için de benzer ifadeler kullanılmıştır. Ayrıca bu köyler kısmen harap bir halde bulunmuştur. Bkz. *Arşiv Belgelerine Göre...*, s.274.

(14) Kom: "Köy dışında hayvan beslemek için yapılmış birkaç çoban kulübesi ve ağıldan ibaret olup, mezraya göre küçük birimlerdir." Bkz. Kudret Emiroğlu-Suavi Aydın, "köy altı yerleşmeleri", *Antropoloji Sözlüğü*, Ankara 2003, s.493.

(15) Zarıfbey komu hariç diğer yerlerde Ermeni ve Rus Kazak mezâlimi olmamıştır. Yalnız Zarıfbey komunda her yer yıkılmış, köylülerin malları ellerinden alınmıştır. Heyetin ifadesiyle ellerinde bir "kurru arazi" kalmıştır. Bkz. *Arşiv Belgelerine Göre...*, s.276-278.

evden ancak altmış dördü ayakta kalmıştır. Mamahâatun Camisi'nin minberi yıkılmış ve cami kiliseye çevrilmiştir. Ruslar, camiye büyük harflerle ve kırmızı mürekkeple bir yazı¹⁶ yazmışlardır. Mamahâatun'un mezarı da kısmen yıkılmış hatta define bulmak amacıyla mezarın taş döşemesi sökülüştür. Buradaki halkın malları gasp edilmiş, kadın ve kızlara tecavüz edilmiştir. Tecavüze uğramak istemeyenler intihar ederek yaşamlarına son vermişlerdir. Hatta intihar eden kadınlardan birinin oğlu, annesinin ölümüne dayanamayıp birkaç gün sonra kederinden ölmüştür. Heyet, burada korkunç acılar yaşandığından kasabanın tamamen boşaldığını, bu nedenle mezâlimin ayrıntılarının soruşturulamadığını ifade etmiştir. Ruslar, diğer köylerde yaptıkları gibi buradan da kırk genci esir edip yanlarında götürmüştür.

Zazavartik Köyü

Bu köyde de Ermeniler tarafından Müslümanlara mezâlim yapılmıştır. Köydeki tarım aletleri yakılmış, binalar yıkılmış, kız ve kadınlara tecavüz edilmiştir. Ermenilerin kötü davranışlarına karşı gelen yedi kişi ise öldürülmüştür. Bu kişiler: Zazavartikli Servet oğlu Süleyman, Mustafa oğlu Durak, Süleyman oğlu Mahmut, Mustafa oğlu Dursun Çavuş, Mustafa oğlu Mail, Rüşdi Mehmet ve Bayburtlu Mustafa'dır. Ne yazık ki, köydeki yaşlı kadınlar bile tecavüzden kurtulamamıştır. Zazavartik köyündeki kadınlar yaşananları yüksek sesle ağlayarak heyete anlatmışlardır.

Ağtaş Köyü

Ağtaş köyünde de maalesef gasp, yağma, yıkma, gençleri esir alma gibi olaylar yaşanmıştır. Köyde yaşayan altmış-yetmiş yaş arasındaki kişiler Komisyon heyetine bilgiler vermişlerdir. Onların anlattıklarına göre; köydeki ihtiyarlara işkence yapılarak malları elinden alınmıştır. Köy muhtarı Ethem Ağa'nın beli dipçik darbesiyle kırılmış, Karahan oğullarından İsmail Ağa yere yatırılarak boynuna

bıçak dayatılmış ve zorla 50 lirası gasp edilmiştir. Bu köydeki kadın ve kızlar mağaralara ve ücra köşelerdeki kuyulara saklanarak tecavüzden korunmuşlardır. Fakat tecavüz olayları yaşanmadığı anlamına gelmemelidir. Örneğin on beş yaşında Ahmet oğlu Nazım'ın kızına tecavüz edilmiş, bunun üzerine genç kız ruhsal bunalıma girerek intihara teşebbüs etmiş ise de başarılı olamamıştır. Fakat intihar teşebbüsünü birkaç kere tekrarlayınca köylüler, kendisine zarar vermemesi için kızı nöbetleşe gözlemeye başlamışlardır.

Hoğik Köyü

Hoğik köyü, düşman işgaline uğradığı zaman az bir nüfus barındırıyordu. Köylülerin birçoğu önceden göç ettiklerinden köyde ancak yirmi beş hane vardı. Düşman işgalinden sonra Ermeniler ve Rus Kazakları köyün camisini ahıra çevirmiş, minber ve mihrabını tahrip etmişlerdir. Köye zarar verilmeye başlanınca, geride kalan köylüler de gece karanlığından faydalanarak aileleriyle birlikte kaçmayı başarmışlardır.

Pekeriç Köyü

Heyet, en son yer olarak Pekeriç köyüne vardığında tarih 14 Haziran 1916'yı göstermektedir. Köydeki evler, mezarlıklar, caminin minberi ve mihrabı yıkılmış; köylülerin hayvanları, erzakları, eşyaları, paraları ellerinden alınmıştır. Ayrıca bir lokomotifli harman makinesi dâhil olmak üzere bütün tarım aletleri yok edilmiştir. Ermeni ve Rus Kazak kökenli beş yüz civarı asker; Pekeriçli Ahmet Bey'in ailesine ve hanesinde saklanan yüz elli kadar kadına, Mamahâatunlu Mustafa Efendi'nin kızlarına, Muhtar Molla Şükür'nün kızına tecavüz etmiştir. Tecavüz sırasında direnen kadınlardan bazıları dövülerek ya da başları kesilerek öldürülmüştür. Küçük bir kızın iki parmağında bulunan yüzükleri, kızın parmakları kesilmek suretiyle alınmıştır.

(16) Rusça "Bir mart muzafferiyeti nişâniyesi olmak üzere kiliseye tabvil olunmuştur." ibaresi yazılmıştır. Bkz. BOA, HR.SYS., nr.2363/3.

Askerler, köyün ileri gelenlerinden doksan yaşındaki Dursun Ağa'ya işkence uygulayarak değerli eşyalarını gasp etmelerine rağmen elde edilen parayı az bulunca Dursun Ağa'nın ayaklarına ip bağlamış, baş aşağıya doğru su kuyusuna sarkıtarak yarım saat bekletmişlerdir. Bundan bir sonuç alamayınca ise kuyudan dışarıya çıkarmış, ellerini çözererek dövmüş ve boğazına bıçak dayamışlardır. Bunlara rağmen amaçlarına ulaşamayınca Dursun Ağa'yı serbest bırakmışlardır. Dursun Ağa'nın boğazındaki bıçak darbeleri heyete gösterilmiştir. Ermeni ve Rus Kazaklarının Dursun Ağa'ya işkence uygulayarak almak istedikleri para, Osmanlı Devleti'nin erzak alması için kendisine emaneten vermiş olduğu 80 liradır. Dursun Ağa, Devlete ait olan parayı düşmanlara vermemek için ölümü göze almış, daha sonra Pekerîç köyünden geçen Tercan Kaymakam vekili ve Erzurum Polis Müdürü Hulusi Bey'e iade etmiştir¹⁷.

6 Rus işgali altındaki Erzurum'dan kaçanların ifadelerine göre; Erzurum ile Tercan arasındaki köy ve kasabalarda kalan Müslümanların durumu Tercan'dakilere göre daha kötüdür. Erzurum'daki Müslümanlara yapılan saldırılar diğer yerlere oranla daha az olmasına rağmen yine de Erzurum sokaklarında her gün bir Müslümanın katledildiğini görmek mümkündür. Ayrıca sefalet içerisinde bulunan birçok ailenin, yiyecek karşılığında Ruslara hizmetkâr olarak çalıştığını da belirtmektedirler¹⁸.

Tercan kısa bir süreliğine de olsa, tekrar Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetine girdikten sonra sıra yaraları sarmaya gelmiştir. Bu nedenle ilk önce Tercan'da görev yapan yerel yetkililer geri döndürülmüş, halkın yiyecek ve giyecek ihtiyaçlarının karşılanması için 500 lira tahsisat ayrılmıştır. Mama Hatun Camisi tamir edilmiş ve caminin çalınan halılarının yerine yenileri konmuştur¹⁹. Osmanlı askeri ile güvenli bir şekilde memleketlerine dönen kadın ve çocuklar, askerlerin ayaklarına sarılarak "secde-i şükre" kapanmışlardır²⁰.

Felemenk'te (Hollanda) "Parti Anti Revolutions Maire" adlı partinin kurulmasından itibaren başında bulunan ve birkaç kere Başbakanlık görevini yürüten Doktor Kuyper, Tercan ve çevresinde gerçekleştirilen mezâlime ilişkin kendisinin kurduğu Standard Gazetesinin 24 Haziran 1916 tarihli sayısında bir makale yazmıştır. Doktor Kuyper, 80 yaşında aktif siyasete devam eden önemli bir siyasetçidir. Öyle ki Berlin, Viyana ve Peşte'ye seyahat ederek, Felemenk'in savaştaki durumuyla ilgili Almanya ve Avusturya-Macaristan hükümetleriyle önemli görüşmeler yapmıştır²¹. Doktor Kuyper tarafından yazılan makalenin içeriği ile Tercan'daki Komisyon heyetinin elde ettiği bilgiler birbirleriyle örtüşmektedir. Yalnız Doktor Kuyper, Tercan'daki mezâlimi gerçekleştirenler olarak Rus Kazaklarını Ermenilere göre daha öne çıkarmaktadır. Buna rağmen, Ermenilerin isyan etmek için fırsat beklediklerini açıklaması dikkat çekicidir. Ayrıca makalesinde Osmanlı askerlerinin Rus Kazakları gibi hareket etmesini hikâyeye benzetmiştir²². Muhtemelen bu düşünce İtilaf Devletleri ve Ermenilerin Osmanlı Devleti'nde gerçekleştirdikleri mezâlim karşısında Avrupa'da meydana gelen tepkileri azaltmak

(17) Heyet bunların dışında Humlar, Vartik, Karacaviran, Kışlak, Ağvıran, Çiftlik, Ovacık köyleri ile Şorlar, Ömer Ağa, Merik Ali, Tuzla, Topal Hasan, Hüseyin Efendi, Zülfo Kapunduruk, Mustafabey, Eyyuboğlu, Söğütlü, Sırmacı komlarını ve Tuzla memlehasını ziyaret etmiştir. Bilgi için bkz. *Arşiv Belgelerine Göre...*, s.280-285.

(18) BOA, HR.SYS., nr.2363/3.

(19) BOA, HR.SYS., nr.2363/3; *Arşiv Belgelerine Göre...*, s.267.

(20) BOA, HR.SYS., nr.2363/3.

(21) BOA, HR.SYS., nr.2363/4.

(22) BOA, HR.SYS., nr.2363/4. Doktor Kuyper'in yazmış olduğu makalenin içeriğinde şu ifadeler bulunmaktadır: "Rus Kazaklarının Anadolu'da âlem-i insâniyyet için mu'cib-i şeyn-i azim olacak bir takım cinayet irtikâb ettiklerine dair haberler alıyoruz. Tercan ve Aşkale kasabalarıyla civarındaki karyelerde bütün ibtiyârlarla çocuklar sopa darbeleri altında itlâf ve genç kızların ırz ve nâmûsları bir sûret-i sibâ' anede hetk ve ihlâl edilmiş zevcesini Rus zabitanlarına teslimden imtinâ eden Selim Onbaşı nâmındaki bir adam derhal katlolunduğu gibi zevcesi de cebren alınıp götürülmüştür. Aktaş'ta Rabim Ağa ve Ağa Bey'in zevceleri ile kızları kaldırılarak bir meydanda alâ mele-i'n-nâs ırz ve nâmûslarına tecavüz edilmiştir. Pavilli Hafız Efendi zevcesiyle hânesinde misafir Muharrem Ağa kerimesinin ırz ve nâmûsuna vuku bulan taarruza mubalefet etmek istediğinden dolayı keza'lik katlolunmuştur. Tercan müftüsünün yetmiş yaşındaki barenine kendi bânesinde Kazakların nâmûs-şiken muâmelâtı revâ gördükleri gibi Rus ordugâhlarına sevk edilen elli kadar genç kız bahkında da bayvânât-ı vahşiyânede sîkârna câiz göremeyeceği bir takım taarruzât-ı vahşiyânede bulunulmuştur. Ermenileri ma'zûr görmek istemiyoruz. Çünkü bu milletin hükümet-i mebuası aleyhine kıyâm için fırsat gözettiğini pekâlâ biliyoruz. Türk askerlerinin Kazaklar gibi hareket ettikleri ekseriyâ hikâyeye olumuyorsa da bunların hepsinden çıkarılan hüküm bu mubâberede bil-cümle insâniyyetin ayaklar altına alındığı bakikatinden ibâret kalıyor. Sonra da Kazaklara Ortodoks kilisesine mensup Hıristiyanlar diyoruz." Bkz. BOA, HR.SYS., nr.2363/4.

ya da dikkatleri dağıtmak için, kendi yaptıklarını Osmanlı askeri yapıyormuş gibi gösteren propagandanın bir sonucudur. Zaten bu nedenle hikâye kelimesini kullanmaktadır.

Terme'de Ermeni Mezâlimi

Rusya'nın Ermenileri kullanarak saldırı düzenledikleri yerlerden birisi de Canik sancağına bağlı Terme kazasıdır. 2 Kasım 1916 tarihinde Rus donanması tarafından Terme'ye çıkarılan 200 kişiden fazla bir Ermeni çetesi; adliye, jandarma, telgrafhane, hastane binaları, Düyûn-ı Umûmiyye ve Reji idareleri, otuz dört dükkân, on dokuz hane, dört kahvehane, dört fırın, iki otel, bir hanı kundaklamak suretiyle yakmışlardır. Kasabadan yağmaladıkları eşya ile kasabanın hayvanlarını alıp iki saat sonra tekrar düşman donanmasına binerek kaçmışlardır²³. Bunun üzerine Osmanlı yetkilileri, ilk olarak ölü ve yaralıların belirlenmesi, zararın tespit edilmesi ve karşılanması, Ermeniler kaçarken yanlarında esir mahiyetinde götürdükleri kimseler varsa kimliklerinin araştırılması yönünde harekete geçmiştir. Saldırlarda dokuz şehit verilmiş, iki kişi ise yaralanmıştır. Bunlardan bazılarının kimlikleri tespit edilmiştir. Kasabanın bombardımanı sırasında muhacirlerden bir kişi, Ermeni çetelerinin saldırılarında bir asker, resmi binaların yanması sırasında bir kişi, kasabaya bir saat uzaklıkta olan Miliç köyünün bombardımanında Hacı Kanber oğlu Keziban, Çolak Hasan kızı Havva, İsmail Bey oğlu Bekir, Hacı Hasan oğlu Kemal'in kızı Hatice, Hopalı muhacirlerden Bektaş oğlu Dursun'un eşi Binnaz olmak üzere beş kişi, yine Miliç'te Beyastan oğlu Yusuf Ermeniler tarafından şehit edilmiştir. Hopalı muhacirlerden Mehmet oğlu Cafer ile Arhavili Hasan Ağa'nın kızı Gülizar ise yaralı olanlardır. On dokuz kişi de esir düşmüştür²⁴. Yalnız bu esirlerin birçoğu kendi istekleriyle Terme'den ayrılmıştır²⁵. Yapılan inceleme sonucunda yukarıda belirtilen resmi binalara ek olarak Erkek ve Kız İptida-i okulları yanmıştır²⁶. Ayrıca Rus bombardımanı ve Ermeni saldırıları

sonucunda zarar gören mallar ile bunların değerini gösteren bir cetvel düzenlenmiştir²⁷. Tanzim edilen cetvele göre zararın maddi tutarı 3.100.000 kuruştur²⁸.

Termeye yapılan baskın ve saldırılar sonucunda Terme harabeye dönmüştür. Bundan etkilenen halk, ağıtlar yakmıştır. Bu ağıtlara örnek olarak şunlar verilebilir:

*“O Rus gemileri
Hem ileri, hem geri
Rus gözün kör olsun
Ağlattın gelinleri”*

*“Edirne'nin hamamı
Yandan çıkar dumamı
Bir tek yavrum var idi
Oldu düşman kurbanı”*

*“Gemi geldi bağılıyor
Kaymakamı çağırıyor
Kaymakamın karısı
Hüngür, hüngür ağlıyor”²⁹*

Osmanlı yöneticileri Terme'ye düzenlenen saldırıların karşılığı olarak Rus tebasından yirmi kişiyi tutuklamıştır. Şehit ve yaralılar için tazminat isteneceğinden dokuz kişiyi daha tutuklamayı düşünmüştür. Tutuklanan yirmi kişi içerisinde Nikola Kakolidis ve Gabriyel Kolmanof adlarında kişiler de bulunuyordu. Fakat bunlar, yaşı ilerlemiş ve verem hastalığına yakalanmış kimselerdi. Yine tutuklananlar arasında yer alan altmış yaşındaki Jorj Korubakalis'in de romatizma,

(23) BOA, HR.SYS., nr.2363/4.

(24) BOA, HR.SYS., nr.2363/5; *Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri (1914-1919)*, Cilt: I, Ankara 2001, s.177-178.

(25) Esir olarak kabul edilen on dokuz kişiden on yedisi kendi rızasıyla gitmiştir. Bunlar Rum ve sonradan Müslüman olmuş Ermenilerdir. Kalan ikisi ise zorla götürülen iki genç kızdır. Bkz. BOA, HR.SYS., nr.2363/5; *Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri...*, Cilt: I, s.177-178,189. Bu kızlardan birisi 19 yaşındaki Satı Hanım'dır. Satı Hanım, Ruslar savaştan çekilinceye kadar Trabzon'un Şana köyünde kalmış, daha sonra zor da olsa Terme'ye dönmeyi başarmıştır. Bkz. Nuri Yazıcı, *Terme Tarihi*, Samsun 1982, s.31.

(26) BOA, HR.SYS., nr.2363/5; *Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri...*, Cilt: I, s.177.

(27) Cetvel için bkz. BOA, HR.SYS., nr.2363/5; *Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri...*, Cilt: I, s.178-187. Düzenlenen bu cetvel aynı zamanda Hâriciye Nezâreti'ne de gönderilmiştir. Bkz. BOA, HR.SYS., nr.2363/5.

(28) BOA, HR.SYS., nr.2363/5; *Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri...*, Cilt: I, s.187.

(29) Yazıcı, *Terme...*, s.31.

sarılık, mesane iltihabı ve karaciğerle ilgili rahatsızlıkları vardı. Hâriciye Nezâreti hastalıklı kişilerin yerine sağlıklı olanların tutuklanmasını Dâhiliye Nezâreti'ne bir öneri olarak sunmuştur³⁰. Rus tebaasından tutuklanan yirmi kişinin Konya'ya sürülerek Seydişehir ve Beyşehir'de serbest bir şekilde ikamet ettikleri, İspanya Sefareti aracılığıyla³¹ Rus yöneticilerine bildirilmiştir³². Buna karşılık Ruslar da Osmanlı vatandaşı kırk kişiyi tutuklayarak Uralsk bölgesine sürmüş ve burada onlara hapis hayatı yaşatmıştır. Hâlbuki Osmanlı yetkililerinin beklediği, kendilerinin yaptığı gibi, tutuklanan Osmanlı vatandaşlarının buldukları yerde serbestçe hareket etme olanaklarının sağlanmasıydı. Eğer bu yapılmazsa Ruslara da aynı şekilde davranılacağı belirtilmiştir³³. 10 Haziran 1917 tarihinde Dâhiliye Nâzırı Talat Bey tarafından Hâriciye Nezâreti'ne gönderilen yazıda ise; önceden tutuklanan yirmi kişiden başka dokuz kişinin daha tutuklanarak Konya'ya sevk edildiği ifade edilmektedir. Bunun dışında yirmi kişi arasında yer alıp hasta oldukları belirtilen Nikola Kakolidis, Gabriyel Kolmanof ve Jorj Korobakalis hakkındaki kararın Konya ile yapılan yazışmalardan sonra verileceği yer almaktadır³⁴. Osmanlı Devleti'nin esir ettiği Rus vatandaşı dokuz kişinin adları, meslekleri, yaşları ve adresleri şöyledir³⁵:

| Ad | Meslek | Yaş | Adres |
|-----------------------|------------------------------|-----|---|
| Hiristo Gremirof | Tüccar | 23 | Beyoğlu'nda Tarlabası'nda Zeboni Apartmanı'nda |
| Dimitri Yani Kolorof | Reji memurluğundan emekli | 50 | Beyoğlu'nda Berusa Sokağı'nda 21 numaralı hanede |
| Mençitar oğlu Ohannes | Tuhafiyeci ve attar | 52 | Beyoğlu'nda Faik Paşa Sokağı'nda Asaf Bey Apartmanı |
| Fransuva Sekof | Bonmarşede memur | 35 | Beyoğlu'nda Furun Sokağı'nda 15 numara |
| Aleksandır Kozalof | Eskiden öğrenci, şimdi işsiz | 30 | Beyoğlu'nda Firuzağa'da Kantarcı Çıkmazında 11 numarada |
| Pozef İncilofski | Marangoz | 29 | Beyoğlu'nda Küçük Hendek'te 20 numaralı apartmanda |
| Aleksandır Nikola | Mimar | 40 | Beyoğlu'nda Hocazade Sokağı'nda Hüdaferdi Apartmanı'nda |
| Andon Porteski | Makinist | 39 | Beyoğlu'nda Lüleci Hendeğinde 75 numarada |
| Polilav Gotovski | Rejide memur | 41 | Beyoğlu'nda Bayram Sokağı'nda 44 numarada |

Yukarıdaki tabloya baktığımızda Rus esirlerin genç olduklarını ve muhtemelen sağlık yönünden bir sıkıntı çekmediklerini söyleyebiliriz. Daha sonra yapılan yazışmalardan anlıyoruz ki Osmanlı yönetimi hasta olan bu üç kişiyi esir etmekten vazgeçmiştir. Çünkü bu sıralarda onlardan herhangi birinin ölmesi, Osmanlı Devleti'nin haklı olduğu bir olayda Rus tarafına bir dayanak noktası verebilirdi³⁶.

Talat Paşa anılarında; Ermeni çeteleri tarafından Müslümanlara yapılan katliamlardan bahsetmekte ve sorumlu olarak Rusları ve Ermeni komitelerini göstermektedir³⁷. Ahmet Refik'e göre; Rusların Anadolu'daki en önemli yardımcıları Ermeniler olmasına rağmen, Ruslar Erzurum'u işgal ettiğinde Ermenileri şehre sokmak istememiştir. Çünkü Rus hâkimiyetinde yapılacak saldırılar, Müslümanların tepkisine yol açabilir ve bu durum Rus ilerleyişini zorlayabilirdi. Buna karşılık Ruslar, Ermeni saldırılarının önüne bir türlü geçememiştir³⁸. I. Dünya Savaşı'nda Dördüncü Ordu Komutanı ve Bahriye Nâzırı olan Cemal Paşa ise hatıralarında Rus siyasetini suçlu görmüş ve şu ifadeleri kullanmıştır³⁹:

“Hayır, Efendiler, hayır! Bu milletlerin her ikisini de baksız yere itham etmeyiniz; Asıl kabahat bunlarda değil, bunları yekdiğere böyle alçakçasına saldırmaya teşvik eden Moskof siyasetindedir. Türkü öldürmek, onun binlerce senelik milli şöbretini mahvederek mirasına konmak isteyen ve esasen kan içmekten başka hiçbir şey düşünmeyen Moskof, Ermeniye Türke musallat etti. Türk “ölmek için Ermeniye öldürmek lazımdır” fikrine düştü. İşte

(30) BOA, HR.SYS., nr.2363/5.

(31) Osmanlı Devleti, Rusya ile münasebetlerini kestikten sonra İspanya Sefareti vasıtasıyla ilişkilerini yürütmüştür. Bunun için Osmanlı Devleti'nin bir temsilcisi İspanya'nın Petrograd'taki sefaretinde görev yapmıştır. Bkz. Mesut Çapa, Kızılay [Hilâl-i Abmer] Cemiyeti (1914-1925), Ankara 2010, s.116.

(32) BOA, HR.SYS., nr.2364/1.

(33) BOA, HR.SYS., nr.2364/1.

(34) BOA, HR.SYS., nr.2364/1.

(35) BOA, HR.SYS., nr.2364/1.

(36) BOA, HR.SYS., nr.2364/1.

(37) Talat Paşa, *Hatıralarım...*, s.126-127.

(38) Ahmet Refik, *Kafkas Yollarında...*, s.184-185.

(39) Cemal Paşa, *Hatıralar*, s.364.

bundan dolayı şahidi olduğumuz hadise ve facialar meydana geldi.”

Osmanlı hükümet yetkilileri, Rusların özellikle de Ermenilerin, Müslümanlar üzerinde gerçekleştirmiş olduğu mezâlimi yurt dışında, dost ve tarafsız ülkelerde anlatmaya çalışmıştır. Breslau’da yayınlanan “*Süddeutsche Zeitung*” adlı gazetenin 21 Kasım 1916 tarihli nüshasında Rus askerleri ve Ermeni çetelerinin Bitlis, Erzurum, Van ve Trabzon’da yaptıkları mezâlimden bahsedilmektedir⁴⁰. Bunun yanı sıra Osmanlı Devleti, Ermeni mezâlimine ilişkin hazırlamış olduğu fezleke ve makaleyi kitap haline getirerek yayınlanacak ülkenin diline çevrilmiş bir halde basımını gerçekleştirmiştir⁴¹. Örneğin Danimarka’da 1.000 adet basılarak ülkenin hâriciye çalışanlarına, Ayan Meclisi’ne, Kopenhag’ın merkez ve çevresinde yayın yapan 100 kadar gazetenin idarehanelerine, diplomatlara, siyasilere, yazarlara, tüccarlara yani her kesime verilmiştir. Böylece Kopenhag Sefiri Safa Bey; Danimarka’da Ermenilerin masum ve günahsız oldukları yönündeki görüşlerin değiştiğini bildirmiştir. Ayrıca Hâriciye Nezâreti tarafsız devletlerde görev yapan sefaretlerinden, fezleke ve makalenin basımı için gerekli olan miktarın bildirilmesini istemiştir. Gelen cevap üzerine Lahey Sefaretine 450 florin⁴², Stockholm Sefaretine 300 nüsha için 500 kron⁴³, Bern Sefaretine 2500 frank⁴⁴ gönderilmiştir⁴⁵.

I. Dünya Savaşı’nın başlamasıyla 1916 yılı içerisinde Erzurum, Van, Diyarbakır, Mamuratü’l-aziz ve Trabzon vilayetlerindeki Rus işgali nedeniyle bölgeye gelen Ermenilerin gerçekleştirdikleri katliamlardan korkan Müslümanlar, güvenli gördükleri iç ve kıyı kesimlere doğru göç etmiştir⁴⁶. Bu durum bir takım sorunları beraberinde getirmiştir. Osmanlı Devleti savaşın zor koşulları içerisinde bir buçuk milyondan fazla mülteci Müslümanın sorunlarıyla da yakından ilgilenmek zorunda kalmış, onlara kaynak ayırmıştır. Dâhiliye Nâzırı Mehmet Ali Bey, Maliye Nâzırı Refet Bey ve Şûrâ-yı Devlet Reisi Abdülkadir

Efendi’nin içerisinde olduğu Mülteciler Komisyonu, Mayıs 1919 tarihinde toplanmıştır. Buradan çıkan sonuca göre kayıtlı 700.000 kayıt altına alınmayan 300.000’den fazla mülteci vardı. Ayrıca belirtilen tarihe kadar 300.000 mülteci de yurtlarına dönmüşlerdi⁴⁷. 11 Mayıs 1919 tarihli Tasvir-i Efkâr Gazetesi’nde, 1.604.031 kişinin mülteci durumuna düştüğü ve bunun 701.166’sının göç esnasında öldüğü haberi bulunmaktadır⁴⁸.

Ermenilerin Müslümanlara karşı yapmış olduğu katliamların tam sayısını vermek zor gözükmektedir. Ama bazı veriler katliamın boyutunu gözler önüne sermektedir. McCarthy’e göre; 1912-1922 yılları arasında 2.462.250 Müslüman hayatını kaybetmiştir⁴⁹. Van, Erzurum, Bitlis, Diyarbakır, Mamuratü’l-aziz ve Sivas’ı içine alan bölgelerde toplam ölü sayısı 1.040.376’dır. Vilayetlere göre dağılım ise şöyledir: Van 194.167, Bitlis 169.748, Erzurum 248.695, Diyarbakır 158.043, Mamuratü’l-aziz 89.310, Sivas 180.413⁵⁰. Yani ölümlerin neredeyse yarısına yakını belirtilen altı vilayette olmuştur. Bu ölümlerin en önemli nedenlerinden biri I. Dünya Savaşı ve sonrasında gerçekleşen Ermeni mezâlimidir⁵¹. Budak ise, 1914-1921 yılları arasında katledilen Müslümanların sayısını Osmanlı belgelerinden hesaplayarak 518.105 olarak vermektedir. Sayı olarak az olsa da, belirtilen rakamın içerisinde Maraş, Antep, Ünye gibi Doğu Anadolu vilayetleri

(40) BOA, HR.SYS., nr.2363/5.

(41) BOA, HR.SYS., nr.2364/2.

(42) BOA, HR.SYS., nr.2364/2.

(43) BOA, HR.SYS., nr.2364/2. Stockholm Sefaretinden Hâriciye Nezâreti’ne gönderilen 23 Şubat 1917 tarihli yazıda; Rusların ve Ermenilerin gerçekleştirdikleri mezâlimi içeren yazının İsveç Hâriciye Nezâreti’ne iletildiği belirtiliyordu. Bkz. BOA, HR.SYS., nr.2364/2.

(44) BOA, HR.SYS., nr.2364/2.

(45) BOA, HR.SYS., nr.2364/2.

(46) McCarthy, Ölüm ve Sürgün..., s.263-264.

(47) Tuncay Ögün, *Unutulmuş Bir Göç Tragedisi Vilayât-ı Şarkkiye Mültecileri (1915-1923)*, Ankara 2004, s.39.

(48) Ögün, *Unutulmuş Bir Göç...*, s.36; Mustafa Budak, “Birinci Dünya Savaşı’nda Ermeni Çetelerin Müslüman Kıyımları”, *Tarihi Gerçekler ve Bilimin Işığında Ermeni Sorunu*, Ed. Bülent Bakar ve Diğerleri, İstanbul 2007, s.127.

(49) Justin McCarthy, *Müslümanlar ve Azınlıklar, Osmanlı Anadolu-sunda Nüfus ve İmparatorluğun Sonu*, Çev. Bilge Umar, İstanbul 1998, s.142.

(50) McCarthy, *Müslümanlar ve Azınlıklar...*, s.147; Budak, “Müslüman Kıyımları...”, s.126.

(51) Budak, “Müslüman Kıyımları...”, s.125.

dışındaki yerlerde ölenler de bulunmaktadır⁵².

Sonuç

Ermeniler, I. Dünya Savaşı'nda bağımsız devlet kurmak amacıyla İtilaf Devletleri'nin yanında yer alarak Osmanlı Devleti'yle mücadele etmiştir. Bu mücadele, savaşın başlarında Anadolu'nun birçok yerinde isyanlar çıkarmak için örgütlenen Ermeni komiteleriyle ya da İtilaf Devletlerinin, özellikle Rus ordusu içerisinde hiç de azımsanmayacak sayıda meydana getirilen gönüllü birlikler vasıtasıyla gerçekleşmiştir.

Rusların işgal ettiği yerlerde serbest hareket etme olanağı bulan Ermeniler, savunmasız Müslümanlara mezâlim uygulama fırsatını kaçırmamışlardır. Yapılan bu zulümler çok acımasız bir şekilde olmuştur. Örneğin Terme'deki iki saatlik Rus bombardmanı ve Ermeni saldırısı bile, birçok ölüme ve yüksek miktarda maddi hasara neden olmuş; canı yanan yöre halkına ağıtlar yaktırmıştır. Tercan'da ise bir Rus işgali olduğundan buradaki mezâlimin Terme'dekine göre daha vahim sonuçları olmuştur. Ermeniler ile Rus Kazakları, Tercan ve çevresinde girdikleri yerlerin çoğunda benzer mezâlimi sergilemişlerdir. Bu davranışların karşılığındaki kelimeler; yağma, yıkma, yakma, tecavüz, yaralama ve vahşice öldürmelerdir.

Dikkat edilirse belirtilen kelimelerin sözde Ermeni soykırım savunucularının Osmanlı Devleti'ni karalamak ve suçlamak için kullanmış oldukları kelimelerle aynı olduğu görülecektir. Sözde soykırım savunucularının propagandasını yaptıkları uydurma ve abartmaya dayalı bu kavramların aslında Tercan ve Terme'deki Müslümanlara karşı katliamlar yapan Ermeniler için geçerli olduğu o dönemi bizzat yaşayan veya görenlerin ifadelerinden anlaşılmaktadır. Bunlara ek olarak; Ermeni mezâliminin sadece çalışmada anlatılan yerlerde değil, özellikle Doğu Anadolu başta olmak üzere Anadolu'nun birçok yerinde ya-

şandığını belirtmek gerekir. Osmanlı yetkilileri, Ermeni mezâlimi hususunda müttefik ve tarafsız devletlerin kamuoyunu aydınlatmak için çok çaba sarf etmiştir. Hatta bunun için paralar ayrılmış, mezâlimle ilgili hazırlanan belgeler, dağıtım yapılacak ülkelerin dillerine çevrilerek kitap haline getirilmiştir. Bu çalışmalara rağmen daha sonraki gelişmelere baktığımızda, Ermeni mezâlimini Avrupa kamuoyuna duyurma noktasında istenilen başarının sağladığını söylemek zor gözükmemektedir.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları⁵³

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Hâriciye Nezâreti Siyasî Kısım (HR.SYS.)

Kitap ve Makaleler

Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, Cilt: II, Yay. Haz. Ahmet Tetik, Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, Ankara 2005.

AĞANOĞLU, H. Yıldırım, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanlar'ın Makûs Talibi* Göç, Kum Saati Yayınları, İstanbul 2001.

Ahmet Refik, *Kafkas Yollarında İki Komite İki Kıtâl*, Yay. Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 1998.

AKÇORA, Ergünöz, *Ermeni Sorunu ve Türklerle Yaptıkları Katliamlarda Ermeni Komitelerinin Yeri*, *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı II*, Sayı: 38, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001, s.747-764.

Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezâlimi 1906-1918, Cilt: I, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları Nu: 23, Ankara 1995.

BAYUR, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılâbı Tarihi 1914-1918 Genel Savaş*, Cilt: III/III, TTK Yayınları, 3. Baskı, Ankara 1991.

....., *Türk İnkılâbı Tarihi 1914-1918 Genel Savaş*, Cilt: III/IV, TTK Yayınları, 3. Baskı, Ankara 1991.

BUDAK, Mustafa, "Birinci Dünya Savaşı'nda Ermeni Çetelerin Müslüman Kıyımları", *Tarihi Gerçekler ve Bilimin Işığında Ermeni Sorunu*, Ed. Bülent Bakar ve Diğerleri, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2007, s.109-128.

Cemal Paşa, *Hatıralar*, Tamamlayan ve Tertipleyen: Behçet Cemal, Selek Yayınları, (Basım Yeri Yok) 1959.

(52) Budak, "Müslüman Kıyımları...", s.126.

(53) Belge numaraları metin içerisinde verilmiştir.

ÇAPA, Mesut, Kızılay [Hilâl-i Abmer] Cemiyeti (1914-1925), Türkiye Kızılay Derneği Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2010.

EMİROĞLU, Kudret-Suavi Aydın, "köy altı yerleşmeleri", *Antropoloji Sözlüğü*, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara 2003, s.492-493.

Ermeni Komitelerinin Amaçları ve Eylemleri (Meşrutiyet'in İlanından Önce ve Sonra), Yay. Haz. Ahmet Tetik ve Diğerleri, Genel Kurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 2008.

Ermeni ve Rus Mezâlimi (1914-1916) (Tanık İfadeleri), Yay. Haz. Erdal İlter, Kök Yayınları, Ankara 1999.

Ermeniler: Sürgün ve Göç, Haz. Hikmet Özdemir ve Diğerleri, TTK Yayınları, 4. Baskı, Ankara 2010.

Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri (1914-1919), Cilt: I, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları Nu: 49, Ankara 2001.

GÜRÜN, Kâmuran, *Ermeni Dosyası*, Remzi Kitabevi, 6. Baskı, İstanbul 2005.

HALAÇOĞLU, Ahmet, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912-1913)*, TTK Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1995.

HALAÇOĞLU, Yusuf, *Ermeni Tehciri*, Babıalı Kültür Yayıncılığı, 10. Baskı, İstanbul 2007.

....., *Sürgünden Soykırma Ermeni İddiaları*, Babıalı Kültür Yayıncılığı, 3. Baskı, İstanbul 2007.

HOCAOĞLU, Mehmed, *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezâlimi ve Ermeniler*, ERTU Matbaası, İstanbul 1976.

McCARTHY, Justin, *Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarına Karşı Yürütülen Ulus Olarak Temizleme İşlemi 1821-1922*, Çev. Bilge Umar, 6. Baskı, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1998.

....., *Müslümanlar ve Azınlıklar, Osmanlı Anadolusunda Nüfus ve İmparatorluğun Sonu*, Çev. Bilge Umar, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1998.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1907-1921), Cilt: III, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları Nu: 80, Ankara 2006.

ÖGÜN, Tuncay, *Unutulmuş Bir Göç Trajedisi Vilâyet-i Şarkîye Mültecileri (1915-1923)*, Babil Yayıncılık, Ankara 2004.

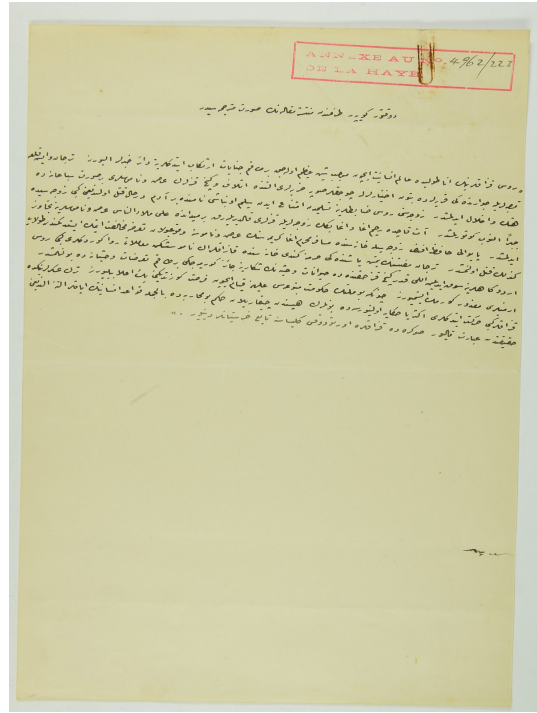
Talat Paşa, *Hatıralarım ve Müdafaaım*, Yay. Haz. Atatürk'ün Bütün Eserleri Çalışma Grubu, Kaynak Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2006.

URAS, Esat, *Tarihde Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1987.

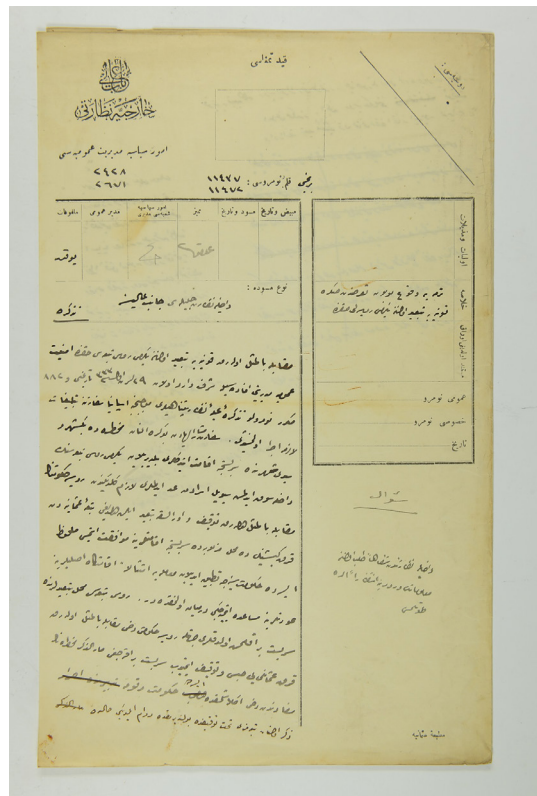
Yarbay [Lt.Col.] Tverdohlebov, *Gördüklerim Yaşadıklarım (Erzurum 1917-1918)*, Yay. Haz. Ahmet Tetik, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 2007.

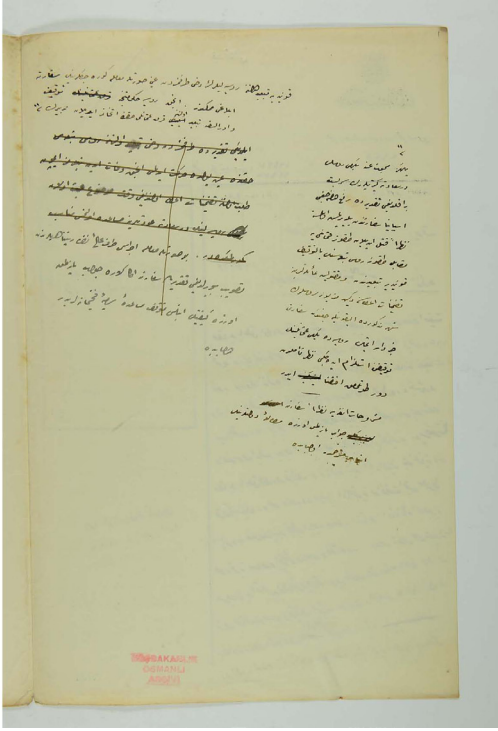
YAZICI, Nuri, *Terme Tarihi*, Ayanoğlu Matbaası, Samsun 1982.

Ekler



EK I: Doktor Kuyper'in makalesi hakkında. Bkz. BOA, HR.SYS., nr.2363/4.





Ek II. Terme'deki Rus bombardımanı ve Ermeni çetelerinin saldırılarına karşılık esir edilen Ruslar hakkında. Bkz. BOA, HR.SYS., nr.2364/1.